

स्तआशेपादेव॥अन्यथासकृत्कर्त्तव्यापाएवागतेस्तत्रापिक्तांशक्तिःप्रसत्तेतअन्यनभ्यत्वात्तत्रनश
क्तिरिचेत्तअप्रापिसुल्यत्वादितिध्वयम्॥अनुमयतीति॥तमानयेत्यादौगोत्वस्यानपतेआन्वमानुपय
त्याव्यक्तेयस्यसंभवेपिगोरस्तीत्यत्रगत्वस्यआस्तित्वेअनुमयसंभवेनअनुपपत्तिज्ञानस्येवासंभवितत्त
पानतेनव्यक्तेनभिस्तंभवइत्यर्थः॥ननुअनुपपत्तिज्ञानविनापिव्यक्तिबोधस्यानुमाविकृतमातदनु
पपत्तेरित्यर्थः॥तथास्ततिपचतीत्यप्रापिआख्यातस्यवर्तशक्त्यतापतेःअनुभवस्यतुल्यत्वात्॥अत
एवागमानयेतिविहायगोरस्तीत्येवोक्तमिति॥चित्तमालोकितस्त॥व्यक्तेरपदार्थत्वेसुवर्थसंख्यासिनांत
त्रचयाससवसुविभक्तीनांप्रकृत्यस्यान्वच्यर्थबोधकत्वमितिनिश्चयमात्र॥तदर्थसंख्यासिनांकर्त्तव्य
वान्वयात्तसुप्रनिवेशः॥ज्ञातावेवशक्तिरवीकारेपिपश्चाद्विपदेउपाधिविशिष्टव्यक्तोतैरपिशक्तिस्वीका
रेणतत्रैवतत्रियममवधारणतन॥अप्रकृतिपस्तत्पर्यविषयउवतद्वच्यइतिनियमइतिनभरणोहे
सपतेःगोस्वाच्चा॥नचपचतीतद्वच्यःस्वात्तादनियमत्रयाथाआशेपतम्पेनेवकर्त्तासंख्यान्वयः
तथाआशेपकनभ्यव्यक्त्यावपितद्वच्यःस्वात्तादनियमस्पचतत्रैवात्रापिसंकोचादितिवाच्यम्
तत्रापिचेत्रइतिपरमध्यास्त्येवाव्ययबोधस्वीकारात्॥तद्विदमुक्तं॥अयमेवहिआशेपोपत्त

नामाद्यः च तया साक्षात् जातिविषयकशक्तिमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यनावहेरकं योग्यताव
लाच्यव्यक्तिरपि भासते इत्येवमित्यत आह च घटादेरपि भासति अशक्यत्वाविशेषात् ॥ मन्म
ते च तत्पदशक्यविषयकशक्तिमेव कार्यतावहेरकत्वे अनुपपत्त्यभावादिति वाच्यं ॥ जाति
प्रकारकव्यक्तिविशेषकशक्तिबोधप्रतिजातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वे सति विर
हादित्यतः कुञ्चशक्तिवादिसमतेनेत्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तच्चेष्टायतिरिति भावः ॥ कुञ्चशक्ति
वास्तत्वेकं देशमतेनेति न त्वदस्वीकारे तेषां सिद्धांतधियो धरति भावः ॥ जातिशक्तिरेव
सेवकारेण व्यक्तौ कुञ्चशक्तिः स्वरूपसङ्गयोगात् व्यवहेरः ॥ अन्यशक्या जातिशक्या ॥
अन्यबोधने ॥ तस्यैव शक्यबोधने ॥ भतिपुसंगः ॥ घटादिवोधप्रसंगः ॥ तत्पदशक्यत्वाविशे
षात् ॥ मन्मते च व्यक्तेरपि तस्यैव शक्यतया न व्यक्तियोधनेका ॥ सतिरिति भावः ॥ उत्तरमति
गोत्वशक्तमिति ॥ गोत्वत्वप्रकारकगोविशेषकशक्तिः ॥ बोधप्रतिगोत्वशक्तिज्ञानत्वेन
कारणतय न घटादिवोधान्यायतिरित्यर्थः ॥ ननु गोत्वप्रकारकगोविशेषकशक्तिप्रसंगे २३

कोगोत्वशक्तिज्ञानस्य कारणमुपेत्यैव तत्प्रकारकघटविशेषकशक्तिबोधे तत्तत्तत्र विनिगमका
भावः ॥ अशक्यत्वाविशेषात् ॥ इत्यत आह ॥ अन्यथा अनुपपत्त्येति ॥ गोपरात गोत्वविशिष्टस्यैव बो
धः ॥ ननु घटत्वादिविशिष्टस्येति फलानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ तथैव गोत्वविशिष्टशक्तिबोधप्रत्ये
वकल्पनात् ॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् ॥ एवकारेण घटादिशक्तिप्रतिनूनतया
हेतुत्वकल्पनं फलभावादिति सूचितम् ॥ अथवा पूर्वोक्तकुञ्चशक्तिवादिसमते अस्त्वि
संप्रकाशयति ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा कुञ्चशक्तिस्वीकृत्य व्यक्तियोधोपपादने ॥ अनुप
पत्त्या उपपत्त्यभावेन व्यक्तौ कुञ्चशक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहेण तन्मते प्रमाणाभावेनेति व
वत् ॥ तथैव गोत्वविशिष्टबोधप्रत्येव कल्पनात् ॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादिति
वस्तुनस्त ॥ जाते मासकसामग्या एव व्यक्तिय्या सकत्वादिति ॥ अग्रग्रे च जातिशक्तिरेव
व्यक्तियोधकेति ग्रंथपयानोचनं तया कुत्वशक्तिवादमादाय यद्वा पूर्वग्रंथसंगमं न
गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्याभावेन तथा सतीत्यभिप्रेक्षणादनस्य यद्वा पूर्वकत्वे असंभ
वितया च नैव व्याख्येयं ॥ न च यद्वेति निष्पद्यते एतया सतीति द्वेषणादनमतिजाच्यं

श. ८
२४

संदर्भाशब्देरपरिहृतकित्यन्यथेव॥ तथा हि॥ जातिभावेति॥ जातिशब्दत्वमेव जातिशक्ति
ज्ञानकार्यतावच्छेदकं जातिभावे च जायमाने व्यक्तियविषयकस्य तस्याभावात्॥ व्यक्ति
रपि भासते यदि येन विना न भासते तच्छोधकस्य तच्छोधकत्वेनियमात्॥ जाभासकसा
मग्रा एव तच्छोधकत्वादित्यर्थः॥ ननु जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयत्तु॥
जातिभासकसामग्रप्रतिरिक्ता व्यक्तिभासकसामग्रप्रवृत्त्यपेक्षा॥ न च शाब्दस्थले
तथानियमः॥ तथापि जातिभासकसामग्रा व्यक्त्यो धो यथायकपकत्वे ततो घ
टदेशपिकुतो न बोधः॥ न च व्यक्त्यो धे समानविवेकत्वमेव नियामकमिति वा
च्यं॥ नूनं व्यक्त्यो धे समानविवेकत्वमेव कारणात् तथान्वयव्यक्तिविषयताया का
रणनियम्यत्वावश्यकत्वे व्यक्तिज्ञानमेव कारणो स्यादित्यस्वरसा साह॥ यद्वेति॥ जातिश
क्तिरेवेत्येकारणा व्यक्त्यवच्छेदः॥ तथा च व्यक्तिविषयकतायाः जातिशक्तिज्ञानकार्यता
वच्छेदककोटौ निवेशात् तस्याकारणनियम्यत्वमिति भावः॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोध
प्रत्येव हेतुत्वमास्तामित्यत आह॥ अन्यथेति॥ गोपदातगोरेवरेवबोधोन तु घटादेरतो २४

गोशाब्दे प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः॥ यद्वा॥ ननु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधिके त्वेव किन्तु स्यात्
भवन्मते तस्य साशक्याव्यक्तेरिव मन्मते जाते भविष्यत्काभावादि॥ सत आह॥ अन्यथेति॥ अ
थवाननु तस्य साशक्यबोधने अतिप्रसंगात् जातिविशिष्टशक्तिरेव बोधिके त्वेवास्तामित्यात आ
ह अन्यथेति॥ अथवाननु तस्य साशक्यबोधने अतिप्रसंगात् जातिविशिष्टशक्तिरेव बोधकत्वे वा
स्तामित्यत आह॥ अन्यथेति॥ व्यक्तिशक्तिज्ञानकारणात्वे देशंतरस्य गोबोधानुपपत्त्या जातिशक्ति
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वाकल्पनादित्यर्थः॥ तथा सतीति॥ जातो एव शक्तिस्वीकारेण गोत्वविशि
ष्टविषयकशाब्दप्रतिगोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकारे त्वर्थः॥ गोत्वमुक्तीति॥
गोत्वपरस्यापि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वयोरपिशोभात् गोत्वविशिष्टशाब्दबोधाय
तेरित्यर्थः॥ न च गोत्वगोपदशक्यमिति निर्धमिति तावच्छेदकगोपदशक्तिज्ञानगोत्व
विशिष्टबोधहेतुः गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकगोत्वपदशक्तिज्ञानगोत्वत्वरूपेण गो
त्वशाब्दबोधहेतुदिति नातिप्रसंग इति वाच्यं॥ गोत्वेन गोपदकमिति वाध्यज्ञानकाले

शब्द
२५

पनिर्धर्मतावच्छेदकशक्तितानसंभवेन न गोविशिष्टशब्दो ध्यायति रिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेद
ककशक्तितानहेतुताया आवश्यकत्वात् ॥ एवं च गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तितानहेतुताया
आवश्यकत्वात् ॥ एवं च गोत्वत्वस्पर्शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया तदपेक्षगोत्वज्ञानेरेव तथा
त्वमुचितमित्यपि लाघवं अवसेयम् ॥ अथ गोत्वेति रवच्छिन्नेव शक्तिः गोपदं गोरित्याकारक
शक्तिसंबन्धेन स्वरूपतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिताने गोत्वशि
ष्टबोधहेतुरितिनवाधकालेशाब्जो ध्यायति ॥ गोत्वपदं गोत्ववदिति गोत्वत्वेन गोत्वप्र
कारकशक्तितानं च गोत्वशाब्जबोधहेतुरितिन गोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधोप
तिरिति चेत् ॥ तथापि गोपदसमवायेन गोत्वमस्तीत्यतो विशिष्टबोधः कदाचि कालि
कादिसंबन्धेन तस्मिन् विशिष्टबोधे इति नियमात्तु पपत्तिः ॥ गोत्वविषयकशक्तितानस्याशि
ष्टत्वात् ॥ अस्मन्मते तु समावायेन गोत्वविशिष्टशब्दबोधप्रतिसमवाययोगोत्वविशि
ष्टशक्तितानस्य हेतुत्वेनातु पपत्तेरभावात् ॥ न च तात्पर्यज्ञाननियमात्तथा नियततया सं २५

तिज्ञातावपिशक्तित्वीरप्रयोजनविरहात् ॥ एवं गोत्वगोपदशब्दमित्याकारकस्यैव शक्तितानस्य ते
हेतुत्वोपगमेन तत्सिद्धांतभंगप्रसंगश्चेति ॥ एवं उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्य लेतैरपि उपाधिवि
शिष्टशक्तित्वीकाराद्यथापशुपदस्य लोमवध्नां गूलनिशिष्टशक्तिः तथा जातिविशिष्टेपि
अनुभवस्य तुल्यत्वात् ॥ न च जातिव्यक्तिवितिवेद्यत्वयामातृव्यक्तं गतिं उपाधीतुतादृश
नियमाभावाद्यतिबोधार्थं उपाधिविशिष्टशक्तिरिति वाच्यं ॥ न हि नियमवत्तादेव व्य
क्तैर्मानंकारणानियम्यत्वात्कार्यस्य ॥ तथा च जातिविशिष्टबोधे जातिशक्तितानस्य का
रणत्वमुपाधिविशिष्टबोधे उपाधिशक्तितानस्य कारणत्वस्य सुवचत्वादिति हि ॥ कु
ञ्जशक्तिवादिनस्तु जातो व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयकत्वेनैव ता शक्तिर्व्यक्तिवि
षयकशब्दबोधे कारणव्यक्तिशक्तिस्वरूपसु उपपद्यते ॥ न चैवं व्यक्तिशक्तित्वो को
रवेयमर्थमिति वाच्यं ॥ तत्पदशब्दस्याहिमानप्रसंगेन व्यक्तित्वोकारस्यावश्यकत्वात्
तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशब्दबोधं प्रति गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गो

२५

इत्याकारकशक्तिज्ञानहेतुः न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमतीगोपि रूपाकारकं गोत्वम
स्तीत्यादीनुतादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानागोभावात्तागोत्वविशिष्टविषयकगोबोधापत्तेरि
त्याहुः॥ तदसत्॥ गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतीगोपिरूपाकारस्य गोत्वविषयत्वेन शक्तिज्ञा
नस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वे स्य कारणात्तावच्छेदककोटौ निशेगो रथात्॥ अयमास्तू गोत्व
विषयकत्वे निवेशस्तथापि गोपदशक्तिमतीगोरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गो
त्वविशिष्टशाम्बोधं प्रति हेतुज्ञानत्वेनैव मयि वा इति वाच्यं॥ व्यक्तिविषयतायाः कारणा
त्तावच्छेदककोटौ निवेशपत्तेर्येव तन्मतनिष्कर्षात्॥ देशान्तरस्थगोबोधानुसंगत्या समा
नविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावात्संभवेन च समानप्रकारत्वेनैव कर्षकारणभावो य
ममादिति चेन्न॥ व्यक्तिविषयतायाः कारणात्तावच्छेदककोटौ निवेशे व्यक्तौ शक्तिस्वीका
रे चेयमर्थात्॥ न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभः व्यक्तौ शक्त्यभावे
न शक्तिज्ञानस्य मत्वोपपत्तिरिति वाच्यं॥ शक्तिर्हि न स्वरूपसती शब्दहेतुः अपभ्रंशादपि शास्त्रे

स्वोद्योदयात्किंचित्तुगातातथाचयदंशेशक्तिज्ञानहेतुःतदेवशक्त्यमितिब्रह्मक्तिर्वैशिष्ट्यं च श
क्तमेव॥अन्यथाव्यक्तावेवशक्तिःशक्तिज्ञानेचजातेरपिप्रकारत्वात्॥समानप्रकारकत्वेनै
वकार्यकारणभावइतिज्ञातावपिशक्तिरुद्दिष्टेत॥नचयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानहेतुतदेव
शक्त्यमितिनिश्चयमाज्ञातावपिस्मादितिवाच्यं॥तद्विषयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यहेतु
तातदेवशक्त्यमितिनिश्चयमेनव्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वेएवव्यक्तिशक्तिस्वी
कारोचित्वादितिदिक्॥नय्याधिकमतमादर्शयति॥तस्मादिति॥गोत्वविषयइति॥जा
ताव्यक्तोवैशिष्ट्यं चेत्सर्थः॥तृतीयोपस्थाप्यकारणत्वेकत्वयोरिवजातोव्यक्तोचविशक्त
निततयाशक्तोगोत्वंव्यक्तिश्चेतिबोधप्रसंगः॥ननुगोइतितथाचवैशिष्ट्येपिशक्तिं
एवअवयवसंयोगरूपाकृतौतद्वैशिष्ट्येचगोपशक्तिगोपसत्॥जात्याकृतिविशि
ष्टस्यैवप्रतीतेः॥तदुक्तं॥जात्याकृतिव्यक्तयःपदार्थइतिएकशक्तिसूचनायपदार्थ
इत्येकवचनं॥ननुतत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधंप्रतितत्प्रकारकतद्विशेष्यक

क
२०

शक्तिरनन्तत्वेन तुल्यमित्यायातंतत्र कारणी स्याद्योगविशक्त्या ग्रहणतद्गोथाना पतिरूपवधक
अस्तमित्याशंकते न चेति ॥ ३० ॥ दोषः ॥ शक्तिग्रहाविषयमीभूतव्यक्तिबोधाना पतिरूपसोपः
संवाधते ॥ गोत्वेति ॥ तस्याच सर्वत्रापिशक्तिग्रहातशक्तिग्रहाविषयव्यक्तेरनीकतमानकांथा
नुपपत्तिः ॥ शिवाचः ॥ सामान्यलक्षणानंगीकारेणाह ॥ अस्तवेति ॥ एकत्रैव लौकिकसाक्षात्का
रविषयत्वा ॥ अन्यगतीति ॥ शक्तिग्रहाविषयगतीत्यर्थः ॥ ननु योग्यतावलात्तात्पर्यग्रहविष
यव्यक्तेरपिमानेनाधकाभावइसत्त आह ॥ अन्येति ॥ अतिप्रसंगः ॥ गोपसद्वरादेरपिबो
पतिः ॥ शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादितिभावः ॥ प्रत्यायकइति ॥ गोत्वप्रकारकगोविशे
ष्यकशावत्वावच्छिन्नप्रतिगोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तितानत्वेन हेतुतमानप्रयादि
बोधापत्तिः पूर्वतज्जोत्वेनापिगोनिवेशइह तु गोत्वेनैवेति इष्टव्यं ॥ ननु एकस्य प्रवाहसं
वधस्यतीरत्वतीरयोरभावात् ॥ शक्यसंवधस्वरूपायाः लक्षणायाः एकस्याः लक्ष्यतावच्छे
दकत्वस्ययोरसंभवेत्तया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणाया अनंगीकारेणांगायाद्योष २०

सादोस्त्वस्यानपस्यपितस्यापित्तिरत्वस्य शाब्दबोधेमानवतशक्त्यतावच्छेदकेशक्त्यभावेतिता
इशकार्यकारणभावबलादेवगोत्वमाननिर्वाहेअलंतत्रशक्तिकल्पनेनेतिसंप्रसयमतेअस्व
रसप्राकाशयन्नव्यमतमाह ॥ गत्येवेति ॥ गौरवात् ॥ केवलव्यक्तेरशक्तिस्वीकारेणोपपत्तौ
जातिविशिष्टेशक्तिकल्पनेगौरवात्इत्यर्थः ॥ नचेवमिति ॥ एवंगोत्वेशक्त्यस्वीकारे ॥ घरा
देरपिबोधापत्याशक्त्यस्यशब्दविषयतयागोत्वबोधानापतिरित्यर्थः ॥ गोत्वेति ॥ गोत्ववि
शिष्टशब्दबोधप्रतिगोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्यहेतुत्वेनातिप्रसंगादित्यर्थः ॥
गोत्वैवशक्तिस्वीकारेचगोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्यहेतुतयागौरव्यधर्माने
शक्तिरितिष्यध्येयं ॥ ननुजातिविशिष्टेशक्तिस्वीकारेणाशात्रापिशक्तिकरासा ॥ नचेव
पतिः ॥ जात्याकृतिव्यतयः सत्यइत्यसपासंसंनविरोधादित्याशंकते ॥ स्यादतदिति
नभेदोपिशक्यएवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥ जातिविशिष्टेशक्तिस्वीकारादितिभा ॥
ननुमाग्यतावलादिव गोत्वमिति सत्यत आह ॥ नचेति ॥ अतिप्रसंगात् ॥ घरादेरपिबो

शब्
२८

धप्रसंगात्॥ गौशक्तमिति॥ इतरपदसमभिव्यक्तं गोपदमित्यर्थः॥ गवान्वयमिति॥ नचगौश
क्रादसत्राभेदः॥ गामनयेसत्रचान्यः संसर्गोभासते सत्रक्तित्रियमकमिति वाच्यं॥ अभेदा
न्वयबोधे समानविभक्तिर्कृतस्य दशमभिव्याहुररूपानुपवीज्ञानस्यान्यत्र च तदनुप
वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः॥ पदानां जातावभिधारूपाशक्तिः॥ आपेक्षणाच्युते लो
भः॥ अन्वयस्य चापेक्षणाभासं भवदशक्यबोधनेचातिप्रसंगदन्वये विशक्तिः॥
इत्थंच जातो अन्विते चाभिधारूपाशक्तिरिति भेदमत्र दर्शयति॥ भेदास्त्विति॥ अन्व
विविधेशक्तिग्रहादभिधारूपशक्तिग्रहात्॥ अन्वयेति॥ वाक्यार्थरूपे न्वये प्याश
क्तिरेव॥ अभिधारूपाशक्तिग्रहात्॥ रेवा॥ अन्वयस्येति॥ गोः शुल्काः इत्यत्र वाक्यार्थरू
पान्वयस्येत्यर्थः॥ अन्यलभ्यत्वात्॥ अन्वयविषयकशाब्दबोधेतत्तदनुपवीज्ञानत्वेन
हेतुतया तत्तदनुपवीज्ञानान्वयमानोपपत्तिरित्यर्थः॥ अन्वयविशेषमानार्थतत्तदनुपवी
ज्ञानहेतुतया तावद्विआवश्यकत्वात् इति भावः॥ ननु अन्यलभ्यत्वेऽपि तत्र शक्तौ नाधका २८

भावः इत्यत आह॥ अन्यलभ्येति॥ शक्यत्वादित्यर्थः॥ ननु शक्यस्यैव शाब्दविषयत्व
मिति नियमात्॥ अन्यलभ्यत्वेऽपि तत्र शक्तिरावश्यकत्वात् आह॥ अन्यथेति॥ अन्यथा शक्य
स्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्॥ तत्र शक्तिकल्पने॥ लक्षणोति॥ लक्षणाया स्तीरवो
धोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात् तत्र न शक्तिः॥ शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्॥ तत्र
शक्तिकल्पने॥ लक्षणोति॥ लक्षणाया स्तीरवो धोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात् तत्रा॥ न शक्तिः॥ शक्य
स्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमे तु तीरेणापदशक्तिप्रसंगेन लक्षणो हेतुपत्तेरित्यर्थः॥
इदमुपलक्षणं॥ अन्वितेशक्तिस्वीकारे अन्वितत्वेन पदार्थोपस्थितिः अन्वयप्रकारक
शाब्दबोधश्चास्मात्॥ नन्वेतदनुभवसिद्धेन च अन्वितेशक्तिः स्वरूपसदुपपत्त्यतेन तु
ज्ञाता जातो नुज्ञाते दोषमुपपत्त इति तन्मतनिष्कर्षात् इति चेन्न॥ यद्विषयकत्वेनैव
ज्ञाता शक्तिरनुभवहेतुः तत्रैव शक्तिरित्येव येशक्तिस्वीकारोपपत्तिः॥ शक्यस्यै
व शाब्दविषयत्वमिति नियमस्य च लभ्यत्वमिति वादितिरहस्यमनुसंधेयं॥ केचि

शब्द
२०

तु॥ भट्टमते ज्ञाता वेवा मिथ्या रूपा शक्तिः अन्वित विषय कशाब्दत्वावच्छिन्न प्रतिघट पद
ज्ञानत्वेन कारणेति घट पक्षादो अन्विते अनुभाव की शक्तिः॥ नेयापि कमते अनुपवी
ज्ञानस्येति मतभेदः॥ अन्व अन्वित शाब्दत्वावच्छिन्न कार्यतावच्छेदकं॥ भट्टमते घट पद शक्तिः
नस्येति मतभेदः॥ अन्वयविशिष्टे शक्ति प्रसूत॥ बालेन घट पद देशानुभाविक शक्तौ ग
हीतत्वात्॥ शक्तिरेवानुभावानुभाविक शक्तिरेव अन्वित विषय कशाब्दत्वे घट पद शक्ति
ज्ञान कार्यतावच्छेदक मित्यर्थः॥ अन्यलभ्यत्वात्॥ अन्वित शाब्दत्वे स्यानुपवी ज्ञानका
र्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वात्॥ अनन्यलभ्यस्य चानुपवी ज्ञानादिरूपप्रका
त एतस्य स्पष्ट शब्दात्त्वात्॥ घट पद शक्ति ज्ञान कार्यतावच्छेदक कोटिप्रविष्टत्वे स
दित्यर्थः॥ तथा चान्वयविषय कशाब्दत्वे स्यानुपवी ज्ञान कार्यतावच्छेदकत्वावच्छेदक
त्वे मानाभावादिति भावः॥ ननु शक्ति ज्ञान कार्यतावच्छेदक कोटिप्रविष्टत्वे वशावच्छि
द्यत्वे मित्यत आह॥ अन्यस्येति॥ तादृश नियममभ्युपेत्य तदथा कने॥ न शरोति॥ २०

तादृश नियमाभ्युपगमे तीरविषयितायापि गंगा पद शक्ति ज्ञान कार्यतावच्छेदक कोटिनि
वेशेन त एव तीरमानोपपत्तिस्तत्र लक्षणा स्वीकारो निरर्थकः॥ वृत्तिर्हि न स्व रूप सदुपयु
ज्यते किंतु तात्तेवेति व्याचक्रुः तत्सद्वर्तमानोपपत्तिरणीयं॥ प्राभाकरास्तिति॥ कार्यवि
ति॥ कृतिसाध्यानयनान्वयतेत्यर्थः॥ तत्प्रयोजकस्तथा॥ प्रकृतिप्रयोजकतया कार्यवि
शिष्ट ज्ञानमिति॥ कार्यता॥ कृतिसाध्यता॥ तद्विषयक ज्ञानमित्यर्थः॥ अनुमिनोतीति
प्रयोज्यस्येति शेषः॥ अयं घटानयनगोचरकार्यताविशिष्ट ज्ञानवान्॥ घटनयनगोचरप्र
वृत्तिमत्त्वात्॥ स्तनयानगोचरप्रवृत्तिविषयमद्वैतस्यनुमानाकारो बोध्यः॥ अप्रयोजकत्वमाश
ङ्क्याह॥ स्वप्रवृत्ताविति॥ स्वीयस्तनयानगोचरप्रवृत्तौ तेन॥ बालेन॥ कार्यता॥ विशिष्ट ज्ञानस्य
कृतिसाध्यत्वविशिष्ट ज्ञानस्य॥ हेतुत्वावधारणादिति॥ तथा च कार्यकारणभाव एवानुकू
लतर्क इति भावः॥ तदेतत्काशाया॥ कार्यताविशिष्ट ज्ञानकारण जित्तासाया॥ शब्दमे
व॥ घटमानमेतिसामान्यशब्दमेव॥ तथा स्मर्यस्वविशिष्ट ज्ञानत्वेन॥ तन्निकविरुद्धा

कार्यताशब्दविशिष्टविषयकत्वज्ञानोपभायकत्वनिर्वाहकोकार्यान्वित इति॥ यद्यपि घटानयन
 गोचरप्रवृत्त्योद्यमनयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वे॥ ननु कार्यान्वितज्ञानत्वेनेति
 कार्यान्वितेशक्त्योवीजाभावः॥ तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिः किंतु घटानयननका
 र्यमिति ज्ञानात्॥ तच्च कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञानमेवेति तत्र शक्तिः॥ एवमनाकलि
 तपरविभागस्यापि घटमानयेति वाक्ये स्पष्टकार्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्ये
 वनिर्वाह इति॥ अन्यथैकपदस्यैव कार्यत्वविशिष्टेशक्तौ इतरपरस्परवैयर्थ्यात् कार्यान्विते
 शक्त्योसर्वेषामपि कार्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं संभवता कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयो
 जकत्वे च कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानपापात् कार्यान्वित एव शक्तिः॥
 न च कार्यतावाचकनिर्जडासीनां कार्यान्वितेशक्त्यो संभव इति वाच्यं॥ सर्वपि पक्षनाकार्या च यशा
 निगोचरज्ञानजनकत्वात्॥ तच्च कार्यान्वितस्याप्यप्रतिपादकतया इतरान्वितकोर्परूपस्यार्थ
 प्रतिपादकतया चेति॥ तथा च कार्यान्वितशक्त्या ज्ञानत्वं कार्यतद्धिने वा विशिष्टमिति सर्वत्र कार्यान्वि ३५

तेशक्तिरित्याख्येनार्थः॥ अत्रापि दोषाभावात्॥ संग्रहस्यागाभ्यां॥ प्रयमेति॥ शक्त्यामात्रेण कार्यान्वित
 ज्ञानजनननिर्वाहकशक्तिकल्पनानुरोधेति तस्यार्थः॥ ननु तत्राद्यत्रातथास्त्वित्यत आह॥ आद्येति
 शब्दसामान्ये कार्यान्वितेशक्तिकल्पनामाविरोधापत्तेरित्यर्थः॥ शब्दसामान्यस्य कार्यान्वि
 त एव शक्त्येव अवयवते विधेरेव प्रामाण्येन त्वर्थवादस्येति रश्मिति॥ इत्येवेति॥ शब्दसामा
 न्यस्य कार्यान्वितशक्त्येवेत्यर्थः॥ यत्र भूतत्वे घटोऽसीत्यादौ॥ कार्यतावाचक्येति॥ कार्य
 तावाचकपदलिङ्गोऽतएव पञ्चमलकारः कृत्वाच्चेति विप्रधिसंज्ञास्तत्सममिदमवहारो
 नास्तीत्यर्थः॥ विध्यसममिदमवहारं वेदिकवाक्यमर्थवाचकं॥ मकमेव॥ शाब्दबोधा उपधाय
 कमेव॥ ननु तत्र प्रवृत्तकत्वज्ञानाभावात्प्रवृत्त्याधुनपपत्तिरित्यत आह॥ अहंररस्त्विति॥
 प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ असंशयं इति॥ असंशयग्रहभावात्॥ बाधाभावादिवजादिति याच
 ते॥ तन्मते सर्वत्र प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमादिति भा
 वः॥ ननु शब्दसामान्यस्यैव कार्यान्वितशक्त्या कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबो

शब्द
३१

यहेतुतयाविधेद्विश्वसामान्यस्यैवकार्यतावचकपदात्कथेसिद्धार्थकार्यतावादानामप्रायाण
मिसाशंकते॥नात्वेति॥कार्यतावचितेति॥सर्वः॥कार्यताविशिष्टान्वितेकार्यान्वितवाचकत्वादि
तिभावः॥तदाचकेति॥कार्यतावाचकपदेसर्वः॥विधिद्वयपरसामान्यस्यैवकार्यतावचक
पदत्वादितिभावः॥असंगतंचेति॥सर्वस्यापि कार्यतावचकपदत्वात्कार्यतावाचकपदास
मभिप्राहारप्रयुक्तप्रामाण्यकथमर्थवादस्येत्यर्थः॥अत्रयद्यपिघटपदानांकार्यान्वितेअ
भिधारूपेवशक्तिः घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वदिनेवपदार्थोपस्थितिः घटादिपदेनका
र्यान्वितविषयकशाब्दबोधेजननीयेइतराविशेषणतयाकार्यात्वोपस्थापकत्वितिनादि
परस्पसहकारित्वाच्चनसिद्धार्थवादस्यप्रामाण्यमिति कातेऽभिधारूपशक्तिमासर्थवादस्याप्रा
माण्यमुपपादयितुंशक्यतेतथापि कार्यपक्षेसर्वह्यत्वदिपदानांकार्यान्वितेअभिधा
रूपशक्तिः साचावश्यायेत्युपपत्तिरपिपदादेवजायेतेतिव्यर्थः घटादिपदानांकार्यान्वि
तेऽभिधारूपशक्तिकल्पनेन॥एवंकार्यान्वितेत्वेनशाब्दबोधेऽनुभववायश्चेतिअतअभि ३१

धारूपशक्तिमुपेक्षानुभाविकशक्तिमादायसमाधत्ते॥अत्रोच्यते॥आनुभाविकाशाब्दानुभवजनिकास्मादि
कापदार्थस्मृतिजनिका॥तत्रेति॥कार्यान्वितविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिघटपदज्ञानत्वेन
नकारणतेत्यर्थः॥स्मारिकाचेति॥जातिशक्तिज्ञानवत्तात्वेनघटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्यो
द्बोधकविधयापक्षर्थस्मृतिहेतुत्वादितिभावः ननुकार्यान्वितबोधेघटादिपदज्ञानस्यहेतुतया
तत्सत्त्वैक्येनानुभवजनकत्वमतत्राह॥कार्यत्वान्येयबोधेइति॥घटादिपदेनकार्यान्वितविषय
कशाब्दबोधेजननीयेकार्यतावाचकत्वंनादिपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः॥नार्थ
वादस्येति॥विशेषसामग्रीसकृतायाएवसामान्यसामग्राः फलोपधातेतत्रतयाकार्यत्वोप
स्थापकत्वितिपदाभावेनतज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारित्वाः अभावात्तशाब्दानु
भवजनकत्वरूपप्रामाण्येनार्थवादनामित्यर्थः॥नाद्येवात्कार्यान्वितघटविषय
यकशाब्दत्वापेक्षयाजायत्वात्॥घटादिमात्रेति॥घटविषयशाब्दत्वावच्छिन्नप
क्षेवघटपदज्ञाननेनकारणत्वग्रहइत्यर्थः॥नत्विति॥ननुघटपदादेःकार्यान्वि

तद्यद्विषयकशब्दे कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः॥ अन्यतुभ्यत्वादि॥ कार्यतावाचकपदजन्यबो
धविषयत्वादित्यर्थः घटविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कार्यत्वविषय
कशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति च निजदिपदज्ञानत्वेन हेतुता॥ यत्र च निजदिपरसमभिव्या
हारस्तत्र तादृशसमभिव्याहारदेवकार्यात्वयथोक्तं यत्र तु न तत्समभिव्याहारस्तत्र के
कनं घटादेवोक्तिः इति॥ अर्थवारस्यापि प्रामाण्यमिति भावः॥ ननु अन्यतुभ्यत्वं न स्वस्वरूप
सत्प्रतिबंधकं किंतु ज्ञाते यदि शक्यं स्यात् स हि अन्यतुभ्यत्वं न स्यादिति तर्कस्य तेनोपस्थापना
तत्तथाचमत्र तत्रोयस्थितं तत्र कार्यान्वितशक्तिग्रहे बाधकाभावस्तथाशंकते॥ प्रथमिति॥
प्रथमन्विजदिपदस्य कार्यशक्तिग्रहात्कर्मकार्यान्वितेशक्तिग्रहोक्तु॥ घटपदज्ञानस्य कार्या
न्वितविषयकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमस्तु इत्यर्थः॥ तत अन्यतुभ्यत्वं॥ घटमात्रेति॥
घटविषयकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः॥ साकार्यान्वितेशक्तिकल्पना॥ बाध्य
ता॥ अप्रामाण्यविषयीक्रियता गौरवात्॥ घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षया गौरवात्॥ ३२

ननु सामान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनया च त्वत्वेन कथं तद्वद्व्याहृत्य॥ अथैवमिति॥ ननु प्रथमप्रवृत्तत्वं
प्रयोजकतया कथं न च त्वत्वं मत आह॥ न हीति॥ शास्त्रादिति जितत्वा जनश्रेष्ठपरिमाणबोधकात् ज्यो
तिः शास्त्रादित्यर्थः॥ तथा च चक्षुरादिज्ञानत्वत्वात्वा अप्रामाण्यज्ञानतुल्यविघटपरादेः कार्या
न्वितघटशक्तिज्ञानेऽप्रामाण्यकल्पत इति भावः॥ ननु चक्षुरादिज्ञानमहस्यपरिमाणज्ञाने वा
धातुतत्रस्वत्सपरिमाणज्ञानेऽप्रामाण्यकल्पते॥ अकृते च प्रथमकार्यान्वितघटादिः शक्तिक
ल्पने बाधकाभावात् तद्व्याहृत्य असति बाधके प्रथमप्रवृत्तत्वस्यैव न त्वत्वे तत्र त्वादित्यत आ
ह॥ चरमकल्पनाया इति॥ लाघवेति॥ कार्यान्वितघटादौ शक्तेरबाधेपि कार्यान्वितत्वविशि
ष्टघटत्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदे
न शास्त्रभावेन तेन रूपेण तत्र शक्तिकल्पने बाधः स्यादेव तद्वद्व्याहृत्य न त्वत्वेति तद्वद्व्या
हृत्य न प्रकारकज्ञानत्वमेव हि भ्रमत्वमिति भावः॥ ननु केषु मग्रीवादिमत्वं घटत्वापेक्ष
या गव्यतिगौरवान्न सत्त्वेपि केषु मग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्युदयात्॥ पाथा गुरुधर्मस्या

शब्
३३

पि प्रयोगीतावच्छेदकमुपयते॥ तथा गौरवे विप्रथम प्रवृत्तत्वात्॥ कार्यान्वितं यद्यदौशक्तिः स्यादे
वेत्यतः पुष्पतुर्जुन इति न्यायेनाह॥ किंचैवमिति॥ एवं कार्यान्वितं यद्यदौशक्तिः कल्पने शक्ति
ज्ञानेन च शास्त्रसामान्ये जननीये कार्यतावच्चकपदज्ञानो मोक्ष्यतिः स ह्यकारित्वे चेत्यर्थः अ
नुभवसिद्धस्तनेन नदुरपदवत्त्वसूचितं॥ न स्यादिति॥ लिङ्गादिपदरूपकारणाभावादिभावः॥
न चेति॥ यद्यर्थीयस्थितिबाधाभावात् मन्त्रादेव व्यञ्जहार इति भावः॥ तदपत्तेः॥ काव्यादौ अ
नुभवसिद्धस्यापि संसर्गात् अनुभवस्यापत्तायेति॥ समन्विता र हे विच अपत्ताप एव स्यादि
भावः॥ न चिच्छापतिरत आह॥ तथा चेति॥ ननु प्रथमं कार्यान्वितं एव शक्तपवधारणात्॥
तत्सहकारिकार्यतावाचकपदरूपकारणाभावादिध्यसमन्विता हारस्यत्वे संसर्गाग्रह
एवो येयते कारणाभावे कार्यभावस्यावश्यकत्वात् विधिसमन्विता हारस्यत्वे तु वाच
काभावात् न शास्त्रानुभवो येयते॥ अत एव शास्त्रप्रामाण्यमपीत्यत आह॥ किंचै
वमिति॥ एवं कार्यतावच्चकपदसंमन्विता हारस्यत्वे एव शास्त्रानुभवस्वीकारे स्यादिति ३३

तादृशपदसमन्विता हारभावादि भावः॥ ननु केषां चिदप्रामाण्येऽपि लिङ्गसमन्विता हततत्त्वसमा
दायेव शास्त्रप्रामाण्यस्यादेवेति तेषामप्रामाण्येऽच्छापतिरित्यत आह॥ तथा चेति॥ पुराणादीना
मप्रामाण्यं गौणिकारे चेत्यर्थः॥ मिश्रेः वाच्यमिति मिश्रेः बुद्धवधुरिति॥ बुद्धेर्न कस्यापि शास्त्रस्य
प्रामाण्यमुपेयते प्रभाकरेस्तु कस्यचिच्छब्दस्य प्रामाण्यं गौणिकारात्॥ न तदतः भूतत्वात् मित्यत
उक्तवधुरिति॥ यथा तेऽनुभवसिद्धोऽप्यनुभवोपलप्यते इति वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते तथा प्रा
णादेरप्रामाण्यमेतेनेति साम्ये बोध्यम्॥ एवं वेदना॥ अनुभवसिद्धेऽपि असंसर्गादिमात्रं वेद
वर्ण्यमस्मात्॥ रक्तस्य त्रकर इति लिपिसादृश्ये॥ तत्कारमकारणो गौणिलिप्प्यासादृश्येन ना
भाजनयोः सादृश्ये बोध्यं॥ युक्तमुत्पत्त्याम इति अनुभवानुरोधे मेव सर्वकल्पना तथा च
लिङ्गाद्यसमन्विता हतस्यत्वेऽप्यनुभवस्यापत्तापान हत्वेन न्यायवेन च घटत्वविशिष्ट
एव शक्तिस्वीकरणमुचितमिति भावः॥ वस्तुतस्तु अतिप्रसक्तधर्ममादायान्वयव्य
तिरेकग्रहसंभवात्॥ प्रत्यक्षस्यत्वे कार्यत्वकारणात्तावच्छेदकधर्मग्रहसत्तत्वाकारणा

त्वग्रहासंभवेऽपि शब्देऽतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरूपेनावितग्रहः॥ यथास्वर्गकामोयजेतेसा
 दोगंगास्नानादितोऽपि स्वर्गोऽद्यात्स्वर्गत्वावच्छेदेन यागजन्यत्वासंभवेन वैजासस्पचप्रथम
 मनुयास्थितेस्वर्गत्वयागत्वसामानाधिकरूपेन कार्यकारणभावग्रहः॥ तथा प्रकृतेऽपि श
 र्वकार्यान्वितज्ञानजनकत्वं गृहीतं ननु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्रैतत्परस
 र्वकारादेवोपपन्नवित्तिनकार्यान्वितिशक्तिरिति॥ परं तावच्चतुर्विधं॥ रूढं योगिकं योगक
 रूढं योगरूढं च॥ यत्रावयवशक्तिर्नैरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बोधः तद्रूढं॥ यथा
 गोपदं॥ यत्रावयवार्थ एव नुध्यते तद्योगिकं॥ यथा पात्रकादिपदं॥ तत्र योगिकरूढं
 र्थयोः स्वातंत्र्येण बोधः तद्योगिकरूढं॥ यथोद्विगदिपदं॥ योगिकत्वेन त्रैरूढं पाग
 विशेषे॥ योगरूढं पंकजपदादिपदं॥ तत्र पंकजसमुदायः पञ्चत्वविशिष्टरूढो न वेति योगरूढो
 विप्रतिपत्तिः॥ पंकजपदात्पञ्चत्वविशिष्टप्रतीतयेव पञ्चत्वविशिष्टं पंकजसमुदायस्य
 रूढिरावश्यंकीपदात्रियतोऽप्यस्थितेशक्तिसाध्यत्वात्॥ पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्या ३४

पबोधप्रसंगाच्च॥ मन्मतेकसचित्तकुमुदबोधस्तुल्यसंज्ञा॥ ननु रूढिस्वीकारेऽपि उद्विगदेन स्व
 त्त्रानिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोधे भययोगसत्त्वात्॥ अत्र प्रोक्तं॥ यत्र योगरूढिभ्यामेका
 र्थबोधस्तत्र केवलं योगिकार्थबोधेरूढिः प्रतिबंधकत्वात् न कुमुदबोध इति॥ तत्र मणिके
 तः॥ रूढ्या नितः स्मृतं पञ्चकर्तृरूपम्यक्तिर्वाचक्रउप्रत्ययेन पंकज॥ नेकत्वं तमाऽनुभाव्यते
 बाधकं विना व्यक्तित्वचनानां सत्त्वित्तविशेषपरत्वं नियमात्॥ व्यक्तित्वचनानां किंचित्
 व्यक्तित्वात्पर्यकारणसंनिहितः प्रथमं उपस्थित इत्यर्थः॥ तथा च पञ्चेतात्पर्यसत्त्वेन पंकज
 निर्वृत्तया तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदमतिरूढेन प्रतिबंधकत्वे ग्राह्याभावात् न वगा
 हित्वात्॥ जनकज्ञानाविरोधि च॥ सिद्धिरनुमितप्रतिबंधकत्वे स्यात्ता यत्मा स्वीका
 रेऽपि अन्यत्र ज्ञानस्य मणिसंज्ञादिभ्यामेव प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् इत्येव पञ्चानुभव
 सामग्री सत्त्वात् सप्रत्येव बोधो न कुमुदस्य सामग्रासं हि फलभावेन प्रतिबंधकत्वं
 नादिति वदति॥ अत्रैवं चिंत्यते॥ पंकजं कुमुदमानयेत्तादोयत्र पंकजपदस्य पञ्चेता

शुक्र
३५

समाभावग्रहः॥ कुमुदे च तात्पर्यग्रहः तत्र न स एव विने व कुमुद बोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्री
विरहात् पद्मे तात्पर्यभावानि स्पष्टं स्पष्टं तत्र जाय कत्वेन वायव्य कविता यत्किंच नानां सनि हित
परत्वमिति न्यायस्य तत्रानवकाशात्॥ ग्रहेन जलमाहरेत् स तस्य विग्रहः स्य प्रामोपस्थि
तत्वाद् न च मवारणा यवायव के विने तस्य स्या वशकत्वात् तत्राच गहीत पद्म प्रमोगस्य पद्मान्
यानुपपाति प्रः सरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुदस्य न प्रथमं सनि
हितत्वं समवाच्च कुमुदस्य मित्रपदो यस्याप्युक्तेः पिप्रथमोपस्थितिमात्रस्येवापेक्षणी
यत्वात्॥ अत्र मगवाव से यास मुदायस्य मित्रत्वेन पद्मस्यापि मित्रपदो यस्याप्युक्तेः
अथ कुमुदबोधस्तत्र शतपैवास्तपंकजपदस्य कुमुदेन शरणोति प्रवादस्तु काचित्का
मिप्राप्तेः यत्र मोगरूढिभ्यां पद्मानुभवः तदनंतरं कुमुदे तात्पर्यज्ञानं तत्र स्वतंत्रोपस्थि
तये कुमुदेन शरण इत्यानपरविशेषो यत्सं प्रदाय मते सर्वत्र न शरणमणि कृन्मते का
चित्कीति चेन्न॥ तत्रापि पंकजनिके तत्त्वस्य कुमुदे तात्पर्यग्रहकाले ७ न स्मृतपंकज ३५

तथा उर्ध्वगोक्तपित्तैर्ज्वरितमंभः प्रशस्यते पित्तैर्कुष्ठे च लूतायांगडमालाथकाले बाले वृद्धे च सुरोगे ग्रीष्मे च वि
षमे मदे मुखपाके गुदपाके मेहपाके हलीमके अग्नीतिवर्षनवत्यास्तुगुर्वीणीस्त्रीविशेषतः एतास्थान
मसंख्यातातथोक्तच विवर्जयेत् पार्श्वमूले प्रतिश्यामेवातरो गेगलग्रहे आध्मानेति मिते कोष्ठे सधर्मे न व
जरे हिंकायां स्नेहपित्तैश्च शातां वुपरिवर्जयेत् अरोचके प्रतिश्यामे प्रसेके च तथा क्षये भंदाया बुदरे कुष्ठे ज
रे निशामये तथा त्रणे च मधुमेह च पानीयं मंस्माचरेत् अत्यवुपानान् विपच्यते न निरवुपानाच्च स एवो
न स्मान्नरो वन्हि विवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वीरिपि वेदभूरिः स्निग्धं स्वादु हि महद्यदि पनं वक्षि शोधनं वृष्यं
पित्तपिपासाघ्नं नारिकेरोदकं लघु तदेव जीर्णं विष्टं भृगुरपित्तकरं स्मृतं अजीर्णं भेषजं वा (रिजी) र्णवारि
तु प्रदं आयुराहारकाले च भुक्तान् नोपरि नो निशि पिपासितो न भोक्तव्यं सुधातो न जलपिवेत् वुभु
क्षितं भवेद् दुल्मत् पित्तैश्च भगंदरं पानीयगुणाः रक्तशालीस्त्रिदोषघ्नं च सुष्यः शुक्रमूत्रलः तृष्णाघ्नो वल
कस्तं द्यः शुमतिचापरं शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गुरुषष्टिकः किंचिदिनो गुरुत्वात् सारपरो
रसपाकतः महाशालिपदवृष्यः कलमश्लेषपित्तहा मधुरश्चा म्लपाकश्च त्रिहिः पित्तकरो गुरुः

उत्प्लोवः। तम्परीपावलास्तुविशेषजित् वातपित्तचतुष्टयं किञ्चिदामवापितं दग्धायामवनौजाताशालि
 मोनः। तेनः कषायावहविण्मूत्रारुक्षालेष्यापकर्षिणः स्थलजाकफवातघ्राकषायाकटुकान्वयाः
 किञ्चित्। तत्तमधुराः पाचनोबलवर्धनाः केदारमधुरावृष्यावल्यापित्तनिवहणाः। इषत्कषायमलाग
 रवः कफविनाशनाः रोष्यातिरोष्यालघुवः शीघ्रवृष्यावल्यापित्तनिवहणाः विहाहिनीरोषहराव
 ल्यामूत्रविवर्धनाः शायलेः विद्रुस्प्यायस्वास्तेवर्धवर्धसः शालिनामगुणाः श्यामाकलेष्यशोषणो
 रक्षोवातलः श्लेष्मपित्तहा तद्वच्चकंगुनिवाराः कोरदूषाप्रकीर्तिताः रुक्षशीतोगुरुः स्वादुशीरो
 र्तिवातकृधतः वृष्यः स्वेय्यकरोमेहामूत्रपित्तकफान्शयेन पित्तसः श्वासकाशाशोस्तिभक्तु
 ल्यगमयान् नूनोतयाव्ययोरुक्षोहीवैराजोयवः वृष्यः शीतोगुरुस्निग्धोजीवनोवातपित्तहा ॥
 संधानोद्वहणोद्वेषागोधूमः स्वेय्यकृत्सरः इषत्कषायसंतिक्तोमधुरोयाहिपित्तकृत् तिलोविषा
 केमधुरोवलिष्टस्निग्धोत्रणालेपनमेध्यगुरुः दृसोभग्निमेधाजननाल्पमूत्रस्त्वचोपकरोपातिलका
 गुस्तु तिलेषुसर्वेषसितः प्रधानोमेध्यः सितोहीनतरास्तथान्ये तिलगुणाः कफपित्तास्रजितम् ॥

द्रुः कषायोमधुरोवधुः ग्रहीशीतः कटुपाकेचक्षुष्योनातिवातिलः प्रधानाहरितामुद्रावन्पामुद्राश्चमुद्र
 वत् सुदुगुणाः मसुरः मधुरः शीतोयाहीचकफपित्तहा रक्तपित्तकफोन्माहीशीतोयाहीमकुष्टकः
 मसुरमुद्रगुणाः कफासकपित्तकृष्टघ्राश्चणकावातलाहिमाः वातलापित्तरक्तघ्रासंभिन्नाभिन्नव
 र्धसः चणकगुणाः आरुकीकफपित्तघ्रीमारुतस्यकंप्रकोपिनी सैवापिघृतसंयुक्तामारुतामप
 नाशिनी आरुकीगुणाः उल्लः कुलत्पोरसतः कषायकटुर्विपाके कफमारुतघ्नः शूक्राश्मज्जगु
 ल्मानिषूदनश्चसंग्राहिकः पीनसकासहंताः आनाहमेहोगुस्कीलहिक्काश्वासापहः शोणित
 मूत्रकृच्छ्रं कफस्पहंतानयनामयघ्राविशेषतोवन्यकुलस्पृक्तः कुलत्पुगुणा स्निग्धोमधुरोव
 ष्यामेहोमासकफप्रहः वलकृच्छ्रणोवल्पोमाषोवहमलोगुरुः उदीदगुणाः गुरुल्लमधुरस्निग्ध
 काकादेलामगुमज्ज फलपुष्पचकल्पचहंणवातजित्परं स्निग्धोमास्वादुतिक्तोष्ठाकफपित्त
 करोगुरुः दृद्रुः शूक्रकटुः पाकेतद्वीजकुसुमज्ज वातपित्तहरारुक्षानिष्यावाश्लेष्मशोणि०

ताः वातहाकफस्रक्धाविस्सास्वादुरीतिलाः विनिर्दिष्टोऽग्निशामनोनिर्दिष्टाग्निं विजातयः कफवातह
 रः स्तीक्ष्णः सिद्धाथोरक्तपित्तकृत् स्निग्धोष्णः कमिकुष्ठघ्नः कटुकोरसपाकतः तद्गुणाराजिका
 रूपास्तिदुष्णोऽन्योविशार्वपः शूकधान्यं समासीनं शमीधान्यं च कथ्यते लघुपथ्यतमं प्रोक्तं
 गुर्वपथ्यमतो नवं यद्यदागच्छति क्षिप्तं तत्तद्वधुरं ते स्मृतं यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चापि न
 वाहिताः पुराणा विरसा रूक्षानवायविककरामता अनगुणाः चंदनं कुकुमं तुल्यं परार्थमपि
 धीयते त्रिभागं कुकुमं यच्च तदुक्तं चाद्यपत्रकं सोष्णदाडी मखर्जकं सलीचं सराकरं ॥
 लाजाचूर्णं सिमाधं च सतर्पणमुदाहृतं ॥ इति सप्तमोवर्गः ७ इति श्रीधन्वंतरिवेद्यना
 थविरचिते निर्णयनामनिघंटुः समाप्तः लिखितं शैलारामेण शुभं ॐ ॐ ॐ

संगमेव च मफरग्रीवकं चान्यतः शिखीकं तुल्यकं तथा तुल्यनामानि तुल्यकं कटुकं सारं च सुष्यं च क
 षायकं वमनेमंडलेदद्रौ विशेषेण प्रशस्यते तुल्यगुणाः रसांजनं ताक्ष्यं शैलं रसजायारसोद्भवं तापी
 नदीतीरेरेतीकषायाधम्पमानायायतु सधतेत रसांजनं रसांजनं रसो चोष्ठं च सुष्यं तित्तकं कटुः
 कषायं मधुरं शीतं लेखनं तित्तमं जनं रक्तपित्तविषघ्नं हिक्काघ्नं कफप्रसादतः रसांजनगुणाः
 शिलाचतुखादुरप्यं शैलं गिरिजमश्मकं जत्वश्मजं त्वामं जंतु प्रोक्तं धातुजमद्रिजं शिलाजंतु
 नामानि मधुरोष्णः कटुः पाके किंचिदुष्णो मतोपमः मेदोन्मास्त्रमरीशो फकुष्ठापस्मारशक्करा
 हन्यात् शिलाजंतुक्षिप्तं कटुपाकरसायनं शिलाजंतुगुणाः विठ्ठमावर्ततापीनं कषितं धा
 तुमक्षिकं ताप्यं च स्वर्णतापीकं मधुधातुविनिर्दिष्टोत्तु सुवर्णमाक्षिकलेख्यं पांडुषोफज्व
 रग्रहं च सुष्यं कटुकं दुष्णं कषायशीतलं रसं सुवर्णमाक्षिकनामगुणाः अंजनं मेचकं कृष्णं

घातश्लेष्मापहः कटुः कुंदरुनामगुणाः श्रीवेष्टः कफवातघ्नस्तीक्ष्णोदोर्गन्धकृष्टजित श्रीवेष्ट
गुगुलनामानि सध्वकीवल्लकील्लादासुरभिः सुखवासरा अश्वपुत्रीकुंदरकीगजमक्षीमहेर
णाः शल्लकीनामानि सध्वकीसुरभीसुक्ताकषायाग्राहिणीसरा कुष्टार्शकफवातघ्नीतसु
ष्यस्याचतद्रुणं सध्वकीगुणाः कं पिष्टकोथरक्तंगोरेचीरेचनकस्तथा रंजनो लोहिताक्ष
श्रकं पिष्टेरक्तचूर्णकः रक्तंगोत्रवातास्रभेदनो रक्तगुल्मनुत् कपीलानामगुणाः ॥
कंकुष्टकालुकुष्टचक्षुडंगरंगदायकं रेचनं दुर्लभं रक्षासंशोधनरक्तपालकं कंकुष्टमेदीतीक्ष्णं
चकुष्टगुल्मोदरादिजित् कंकुष्टनामगुणाः भक्ष्वातकः स्मृतोरुष्कोदहनक्षपनो लम्बकः आ
रुष्करो वीरतरो भक्ष्वाताग्रीमुखीधनुः भक्ष्वातकनामानि आरुष्करंतीत्रतरंतीक्ष्णातुर्कटुपाकि
च उल्लंक्षमुद्रानाहुरो फटुर्नामनाशनं भक्ष्वातकनामगुणाः तुस्यं कर्मरिकातुस्यममृता